

SOVJET- ÆGTEFÆLLER PÅ HEMMELIG FÆRD

En spionhistorie med danske islæt

Af Niels Erik Rosenfeldt og Julie Birkedal Riisbro

Gennem de seneste år er der blevet afdækket en række vidnesbyrd om de hemmelige aktiviteter, som Den Kommunistiske Internationale, Komintern, og de forskellige sovjetiske efterretningstjenester udfoldede på dansk grund eller med dansk bistand i perioden mellem Første og Anden Verdenskrig. Artiklen nedenfor føjer yderligere nogle brikker til dette mønster. Her drejer det sig i første række om to fremtrædende sovjetspioner, der i en periode opererede i København og senere blev placeret på nogle af de vigtigste poster i det sovjetiske hemmelige politis globale efterretningsnetværk.

I 1927 ankom en tjekkisk forretningsmand ved navn Koček til København. Noget senere sluttede hans hustru sig til. Parret slog sig i første omgang ned på hotel, men fik siden logi hos en fru Danielsen, som udlejede møblerede værelser. På samme adresse boede ægteparret Nielsen. Fruerne Koček og Nielsen udviklede efterhånden et nært bekendtskab, og dermed kom også deres mænd i kontakt med hinanden. Hr. Nielsen drev et mindre importfirma inden for trikotagebranchen. På et tidspunkt erfarede hr. Koček, at den danske grosserer ønskede at udvide sit firma, men at det kneb med

midlerne til et sådant fremstød. Koček antydede derfor, at han var interesseret i at blive hans kompagnon og investere en mindre sum penge i foretagendet.

Nogen tid efter drog ægteparret Koček til Espergærde, tilsyneladende for at feriere en stund ved den danske Øresundskyst. Under opholdet her søgte de dog jævnligt til København for at træffe fru Nielsen og blandt andet tage hende med i Tivoli eller ud at spise. Under et af disse møder mindede fru Nielsen dem om, at hr. Koček jo havde overvejet at slå sig sammen med hendes mand. Den tjekkiske forretningsmand bekræftede, at dette virkelig havde været på tale, men tilføjede samtidig, at intet var afgjort endnu, da han også havde andre bolde i luften.

Måske tilskyndet af konen rejste hr. Nielsen lidt senere selv spørgsmålet over for Koček. Og det endte med, at denne gik i kompagniskab med Nielsen og indskød en vis sum penge i hans virksomhed. Dermed var Koček rustet til at søge om opholdstilladelse i Danmark.

Men ordningen viste sig ikke at være langtidsholdbar. I 1929 forlod Nielsens tjekkiske kompagnon pludselig Danmark for aldrig mere at vende tilbage. Hans kone forblev derimod endnu en tid i landet, så hun kunne gøre de ting færdige, parret havde været involveret i her. Siden sluttede hun sig til sin mand på hans nye destination.¹

København i 1920'erne. Blandt de mange, der lagde vejen omkring Tivoli, var efter alt at dømme de to sovjetspioner Vasilij Zarubin og Liza Zarubina. Her kunne parret med udbytte pleje et nyttigt dansk bekendtskab.

Manden bag dæknavnet

Denne tilsyneladende ret kedsommelige hverdagshistorie forekommer ikke umiddelbart at rumme mange passager, der er værd at viderebringe. Det er desuden tvivlsomt, om historien er sand i alle detaljer, for så vidt som den findes i flere varianter, der adskiller sig en del fra hinanden. Men grundfortællingen fortjener i høj grad opmærksomhed. Én ting står nemlig fuldstændigt fast: Den beredvillige investor var absolut ikke nogen hr. hvem som helst. Han hed i virkeligheden slet ikke Koček, men Vasilij Mikhajlovitj Zarubin. Han var heller ikke tjekke, men russer, født nær Moskva i 1894. Efter revolutionen i 1917 sluttede han sig til kommunisterne. Han kæmpede i Den Røde Hær under borgerkrigen, men forlod dernæst de væbnede styrker til fordel for de "særlige" tjenesters dunkle skyggeverden. Det var dette karriereskift, der i 1927 bragte ham til København. Her fungerede han som intet mindre end "illegal resident" for det efterretningsapparat, der henlå under det sovjetiske hemmelige politi, dengang kaldet OGPU, siden blandt andet kendt som NKVD og KGB. Efter at have forladt Danmark løste han lignende opgaver i nøglelande som Frankrig og Nazityskland – stærkt støttet af hustruen. Under Anden Verdenskrig blev han stationeret i USA, hvor han fik det overordnede ansvar for en hel række sovjetiske efterretningsresidenturer, både på amerikansk grund og i nabolandene. Dermed stoppede det imidlertid ikke. Næste trin på karrierestigen var en toppost i efterretningstjenestens hovedkvarter i Moskva. Mens han var aktiv her, kunne han ydermere glæde sig over at få tildelt flere af sovjetstatens højeste udmærkelser.²

Kort sagt en virkelig sværvægter hele vejen igennem.

Formålet med denne undersøgelse er at afdække hovedtrækkene i Zarubins og hans ægtefælles liv og karriere fra det tidspunkt, de satte foden på dansk jord, og frem til karrierens afslutning. Først redegøres der for selve Danmarksopholdet og dets betydning i et internationalt perspektiv. Dernæst kortlægges parrets senere virksomhed på diverse verdenspolitiske skuepladser. Som en rød tråd gennem hele fremstillingen går bestræbelserne på at dokumentere, hvor tungtvejende og kompetente efterretningsfolk, der ud fra en samlet betragtning var tale om her, og hvordan København altså blev springbræt for en exceptionel og gennem mange år totalt hemmeligholdt spionageindsats. I den sammenhæng rettes søgelyset både mod parrets specifikke opgaver og arbejdsvilkår og mod deres personlige forudsætninger for at leve op til de stillede krav. Motivet til at tage dette emne op er dels, at Zarubin-historiens københavnske kapitel ikke hidtil synes at have tiltrukket sig danske forskeres opmærksomhed, dels at den fulde historie afspejler væsentlige aspekter af de sovjetiske efterretningstjenesters udvikling i mellemkrigsårene og under Anden Verdenskrig. På den måde kan de spor, der lægges ud i artiklen her,

Vasilij Zarubin som han så ud i de år, hvor han fungerede som "illegal resident" i Danmark for det sovjetiske hemmelige politis efterretningstjeneste. (Antonov & Karpov 2001)

både vedrørende Danmark og udlandet, også fungere som afsæt for yderligere undersøgelser af disse tjenesters arbejde i Skandinavien. I betragtning af, at der var tætte forbindelser mellem det sovjetiske efterretningsvæsen og Den Kommunistiske Internationale, Komintern, og dennes særlige hemmelige apparat, vil et fortsat arbejde med de centrale efterretningstemaer også kunne kaste mere lys over den måde, Komintern opererede på.³

I Danmark opholdt Vasilj Zarubin sig kun i relativt kort tid. Men alligevel er der grund til at antage, at missionen her fik en helt særlig betydning. Der var nemlig tale om en debut. Det var simpelt hen første gang, han opnåede mulighed for at afprøve og demonstrere sine færdigheder som *illegal* resident – efter at han for en tid havde ledet OGPU's legale residentur i Finland. Betegnelsen "illegal" signalerede, at han levede på en isoleret adresse under påtaget navn, fiktiv titel og falsk nationalitet og udadtil ikke havde nogen forbindelse med det sovjetiske gesandtskab eller andre sovjetiske repræsentationer i landet. Anderledes udtrykt var han nu en virkelig *deep cover* operatør. Modsætningsvis blev etiketten "legal" hæftet på de efterretningsfolk, der arbejdede i ly af en officiel stilling som for eksempel presseattaché eller 2. sekretær ved gesandtskabet og altså i dette camouflagejob helt åbenlyst repræsenterede den sovjetiske regering over for omverdenen, måske endog under deres rigtige navn. Både de illegale og de legale efterretningsofficerer fik løbende assistance fra et netværk af "agenter", "kurerer", "informanter" og "levende postkasser".⁴

Netop i 1927 havde sovjetledelsen truffet beslutning om at satse langt stærkere på de ultrahemmelige illegale residenturer, end tilfældet havde været før. Det var sket under indtryk af, at sikkerhedsmyndighederne i en række kapitalistiske lande havde afdækket diverse spionageaktiviteter, der blev bedrevet af "legale" medarbejdere ved de sovjetiske gesandtskaber, konsulater og handelsrepræsentationer. Set fra Kreml forekom situationen derfor temmelig fartruende. Mest opstandelse vakte det, at Storbritannien, der dengang betragtedes som Moskvas fremmeste og farligste fjende, endog afbrød de diplomatiske forbindelser med sovjetregeringen – indgået bare tre år tidligere – under direkte henvisning til den spionvirksomhed, der var blevet afsløret i London. Hvilket ikke blot fik spændingen til at eskalere yderligere på det udenrigs- og forsvarspolitiske plan, men også trak tæppet bort under OGPU's legale efterretningsofficerer i den britiske hovedstad, da disse jo var knyttet til den diplomatiske repræsentation, som nu måtte pakke sammen.⁵

Zarubins dybt hemmelige virksomhed på dansk jord afspejler med andre ord en ny og vigtig fase i det sovjetiske efterretningsvæsens historie og må derfor i dobbelt forstand påkalde sig interesse. Dels synes Danmark at have befundet sig blandt de lande, hvor den reviderede OGPU-strategi først kom

til udfoldelse. Dels blev de illegale residenturer ved med at være en topprioritet for Moskva gennem en længere årrække. Disse residenturer kunne jo i al hemmelighed fortsætte deres arbejde, selv hvis opholdslandet afbrød de diplomatiske forbindelser med Sovjetunionen, eller det ligefrem kom til krig mellem parterne. Skulle de blive afsløret, ville den sovjetiske regering desuden have let ved at afvise ethvert kendskab til deres aktiviteter. Til gengæld ville residenturets egne medarbejdere være i yderste fare, al den stund de ikke som deres "legale" kolleger fra gesandtskabet kunne påberåbe sig diplomatisk immunitet eller i det hele taget regne med hjælp fra Moskva. Som Zarubin skal have udtrykt det omkring tiden for sit Danmarksophold: "Det arbejde, der udføres af en illegal sovjetisk efterretningsofficer, er både kompliceret og ømtåleligt [...] Når man bosætter sig i den kapitalistiske verden, er man i starten nødt til at bruge mange kræfter på at skabe en helt ny identitet og 'chiffrere' den særlige rolle, man fra da af har påtaget sig. En rolle, man ikke må afvige fra under nogen omstændigheder. I modsat fald vil man hurtigt få sin sag for hos fjendens hemmelige tjenester."⁶

Vasilij Zarubin rejste til København via Stockholm hen mod slutningen af 1927. Hans Tivoli-ture, hvor bekendtskabet med familien Nielsen efter sigende blev plejet, kan altså tidligst have fundet sted, da haven, som det dengang var reglen, åbnede sine porte for næste sæson det følgende forår. Og det var først, da han herefter fik mulighed for at søge om opholdstilladelse under henvisning til kompagniskabet med hr. Nielsen, at han i fuldt omfang kunne fyre op under efterretningsarbejdet, nu under dække af, at han blot var en mindre erhvervsdrivende, der ernærede sig ved handel med garn. Desværre er det stadig ikke muligt for uafhængige forskere at få adgang til originalt russisk arkivmateriale, der punkt for punkt kan afdække, hvordan dette arbejde udviklede sig i tiden, der fulgte. Men vi har flere ret entydige indicier. I henhold til oplysningerne i Robert K. Bakers Zarubin-biografi fra 2015 tog indsatsen i Danmark især sigte på at få oprettet og videreudviklet et tværnationalt netværk, der kunne kompensere for det betydelige tab af "legale" efterretningsfolk rundt om i verden, der enten allerede var en realitet eller måtte forudses inden længe. Det gjaldt med andre ord om at sikre, at der fra de sovjetagenter, som midlertidigt befandt sig i venteposition efter spionkatastrofen i London, atter kunne flyde en jævn strøm af oplysninger til Moskva om politiske og militære forhold i både Storbritannien og andre kapitalistiske lande. Betydningen af det "illegale" bindeled i København understreges af, at OGPU først så sent som i 1933 fik etableret et egentligt residentur på illegal basis i London. En af hovedopgaverne for Zarubin og hans kontakter var at afdække ethvert tegn på, at den britiske regering pønsede på at indlede en snarlig krig mod Sovjetunionen. En anden var at kortlægge de aktiviteter, der

blev udfoldet af briternes kontraspionage. Herudover holdt man skarpt øje med diverse “kontrarevolutionære organisationer”. Bestræbelserne gik ikke mindst ud på at indsamle oplysninger, der kunne bruges til at kompromittere kontrarevolutionens forskellige repræsentanter. Til alt dette skal lægges, at den danske base som følge af den geografiske nærhed også gav gode muligheder for at drive aktiv spionage mod Tyskland.⁷

Selv om Moskva formentlig i starten havde planer om helt at nedlægge de legale residenturer, forblev en del af dem fuldt operative efter 1927. Det gjaldt således det residentur, som OGPU siden 1924 synes at have opretholdt ved det sovjetiske gesandtskab i København. Men til forskel fra Storbritannien var de danske myndigheder åbenbart slet ikke klædt på til at opspore og gribe ind over for de aktiviteter, der blev udfoldet her. Intet tyder i hvert fald på, at den “illegale” Zarubin blev åndet i nakken af dansk politi, da han – som det hedder hos Baker – søgte hjælp hos en “speciel medarbejder” ved det legale residentur til at få de indsamlede informationer videresendt til Sovjetunionen med gesandtskabets diplomatpost. Heller ingen af Zarubins øvrige aktiviteter ser ud til at have påkaldt sig myndighedernes opmærksomhed. Måske har OGPU’s ledelse selv kalkuleret med, at faren for afsløring i Danmark var særdeles beskednen, da man besluttede sig for at oprette et nyt illegalt residentur i København. Måske har det også spillet en rolle, at Danmark forventedes at forblive neutralt – og dermed et relativt trygt sted – hvis der udbrød en større krig i Europa.

Men det stod og faldt naturligvis også med manden på stedet. Zarubins overordnede i Moskva synes i høj grad at have værdsat den indsats, han ydede under sit ophold i Danmark. Hvilket jo jo kun kan give indtryk af, at han virkelig var leveringsdygtig inden for sit nye ansvarsområde, og at det derfor meget vel kan have været præstationerne her, der blev bestemmende for hans senere karriere.⁸

Under alle omstændigheder fik Zarubin snart nye muligheder for at vise, hvad han duede til inden for dette specielle felt. Efter en briefing i Stockholm og et kort ophold i Sovjetunionen blev han i 1930 udnævnt til illegal resident i Frankrig, som Stalin formentlig nu anså for at være den mest truende magt i Europa, endog overgået af Storbritannien. Og vi har faktisk en række oplysninger om de hverv, han var udset til at udføre fra det øjeblik, han ad omvejen over Antibes ved Rivieraen, hvor han skulle “akklimatisere sig”, nåede frem til Paris-området – stadig som tjekken hr. Koček, men under et nyt erhvervmæssigt dække.⁹

Disse vidnesbyrd siger således også noget om de forventninger, OGPU i bred almindelighed havde til en illegal resident, hvad enten han så opererede i Frankrig, Danmark eller et hvilket som helst andet land på kloden. Arbejdet

havde i første række til formål at etablere hemmelig forbindelse til Moskva-Centret, indrette lokale *safe houses* eller “konspirative lejligheder”, udbygge netværket af agenter og meddelere og gennem dem infiltrere vigtige dele af det kapitalistiske samfund. Det specifikke residentur, der nu blev etableret i Byernes By, skulle på basis af dette system dels søge at afdække den franske regerings politiske hensigter og militære muligheder, dels udspionere og underminere de antikommunistiske russiske emigrantorganisationer, som befandt sig i landet. Men operationsområdet var ikke kun koncentreret om Frankrig. Storbritannien stod efter alt at dømme stadig på dagsordenen, og det var – eller blev inden længe – nærmest endnu mere vigtigt at skaffe efterretninger om nabolandet Tyskland, hvor nazismen nu for alvor vandt frem. Vasilij Zarubin og hans folk gjorde hurtigt fremskridt i så henseende, da de først kom i gang. Eksempelvis lykkedes det at rekruttere en kvindelig stenograf ved det tyske gesandtskab i Paris, der havde adgang til gesandtens fortrolige korrespondance. Snart rådede pariserresidenturet i det hele taget over et betragteligt antal hemmelige agenter.¹⁰

Vi ved desuden, at den sovjetiske *militære* efterretningstjeneste, der fungerede parallelt med OGPU's efterretningsorganer og på mange måder havde et rivaliseringsforhold til disse, oprettede sit eget illegale residentur i København engang i første halvdel af 1930'erne, altså få år efter Zarubins ophold her. Lige så uomtvisteligt er det, at den nye militærresident Aleksandr Ulanovskij – der udadtil optrådte som amerikansk forretningsmand under dæknavnet Nicholas Sherman – straks gik i gang med at opbygge et lokalt net af kurerer og “levende postkasser”, som skulle sikre, at efterretninger fra især Tyskland, men også Storbritannien og USA, kunne videreekspereres via Danmark til hovedkvarteret i Moskva. Hertil kom den indsats, der blev ydet på dansk grund eller af danske borgere for den hemmelige kommunikations- og efterretningstjeneste med betegnelsen OMS, som henlå under Den Kommunistiske Internationale, Komintern. Denne tjeneste havde fra først i 1930'erne et både vigtigt og velcamoufleret “forbindelsespunkt” i København. En “illegal station” kunne man også sige. Det er i hvert fald, hvad Moskva selv har kaldt det tilsvarende forbindelsespunkt i Stockholm.¹¹

Alt i alt tegner der sig således et relativt troværdigt billede af den type opgaver, som Zarubin allerede må have lagt ryg til, da han opholdt sig i Danmark i sin egenskab af illegal resident. Det drejede sig helt grundlæggende om at oprette hemmelige forbindelseslinjer og støttepunkter, hverve stadig flere agenter og via dem vinde fodfæste inden for fjendens lejr. Men kikkerten var næppe først og fremmest rettet mod danske forhold. Danmark havde især betydning som base, transitområde og udkigsplatform for det efterretningsarbejde, der tog sigte på væsentlig mere magtfulde lande i nærområdet. Nok

fra starten især Storbritannien. Men med støt stigende vægt på Frankrig og Tyskland.

Og som det siges i en nyere russisk fremstilling: “Det var i Paris, London og Berlin, at Europas skæbne blev afgjort. Derfor var den løbende indhentning af efterretninger om de politiske processer, der udspillede sig her, af enorm betydning for vores land”.¹²

Vasilij og Liza

Men hvad så med “*fru Koček*”? Der er ingen tvivl om, at Vasilij Zarubin på lange stræk af sin karriere havde følgeskab af sin ægtefælle, den yderst veluddannede og sprogkyndige Jelizaveta, eller blot Liza, Juljeva Zarubina – f. Rosenzweig i det daværende Østrig-Ungarn i år 1900, men senere hen sovjetisk statsborger og i en periode udstyret med det nok så russisk klingende *nome de guerre* Liza Gorskaja. Lige så sikkert er det, at også hun var en fremtrædende efterretningsofficer for Sovjetunionens hemmelige politi, og at hun havde påbegyndt sin spionvirksomhed allerede i midten af 1920’erne efter i en tid at have arbejdet for Komintern. Til gengæld står vi på noget mere usikker grund, når det specielt gælder perioden i Danmark. Ifølge nogle kilder blev Vasilij og Liza først gift i 1929 – altså året, hvor Vasilij’s københavnermission sang på sit sidste vers. Meget tyder desuden på, at Liza i årene 1927-1929 var engageret i flere vigtige operationer uden for Danmarks grænser. Umiddelbart tegner der sig altså tre forskellige fortolkninger her: 1) Liza havde periodisk

*To må man være –
Liza Zarubina og
hendes ægtemand
på en af deres felles
missioner.*

*(Avtorskij blog
Andrej Bedjajev,
zavtra.ru,
2.1.2018)*

opholdt sig i Danmark siden 1927, i første omgang måske som Vasilij's assistent eller kæreste/elskerinde, men blev som den erfarne efterretningsofficer, hun allerede var, ind imellem også udsendt på hemmelige missioner til andre lande. 2) Liza kom først til Danmark på et tidspunkt i 1928 eller 1929 og tilbragte derfor kun kort tid her, inden både hun selv og hendes (senere) mand fik nye opgaver andetsteds i verden. 3) Liza var slet ikke i Danmark og begyndte således først sit efterretningssamarbejde med Vasilij, efter at de som rette ægtefolk begge var blevet overført til andre operationsområder.¹³

I betragtning af, at vi har sønnen Pjotr Zarubins utvetydige ord for, at hans mor vitterligt var en tur omkring Danmark, forekommer det forsvarligt at betragte tolkning nr. 3 som lidet sandsynlig. Også selv om de oplysninger, som både Zarubin junior og flere andre kilder bringer til torvs om tidspunkterne og stederne for Lizas og Vasilij's respektive spionaktiviteter i perioden 1927-29, ikke helt hænger sammen indbyrdes. Denne konklusion finder tilige støtte i adskillige russiske fremstillinger. Herunder det semiofficielle seksbindsværk om den russiske udlandsefterretningstjenestes historie, *Otjerki istoriii rossijskoj vnesnej razvedki* (Træk af den russiske udlandsefterretningstjenestes historie), der blandt andet er baseret på materiale fra tjenestens eget operative arkiv og i hvert fald *tilsigter* at fremstå som en autoritativ, om end populært skrevet og ret glorificerende behandling af emnet. Efter alt at dømme var der med andre ord også et dansk islæt i Liza Zarubinas konspirative virksomhed. Skal man tro *Otjerki*, var Liza ydermere med i København fra første færd. Denne fremstilling er altså også uforenelig med den tolkningsvariant, at det i virkeligheden slet ikke var hende, men en helt anden kvinde, der spillede rollen som tjekkisk hustru til tjekkisk mand i den periode eller dele af den periode, hvor Vasilij Zarubin alias Koček befandt sig i Danmark.¹⁴

Sikkert er det under alle omstændigheder, at det sovjetiske *power couple* Vasilij og Liza trak på samme hammel i Frankrig fra 1930 og nogle år frem. Der er lige så lidt tvivl om, at de begge var udstationeret i Nazityskland mellem 1934 og 1937. Her overtog Vasilij nøgleposten som leder af det illegale residentur i rigshovedstaden Berlin, mens Liza blev "operativ medarbejder" ved residenturet. De befandt sig altså nu i et land, som det var og ikke mindst blev uhyre farligt at operere i for sovjetiske efterretningsofficerer uden diplomatisk beskyttelse. Men ikke nok med det; Liza var ud af en jødisk familie. Heldigvis kunne hun i kraft af sit udseende – som man har udtrykt det – lige så godt gå for at være en "italiensk skønhed", mens den blonde og blåøjede Vasilij tog sig passende "arisk" ud. Så umiddelbart forekom der ikke at være nogen problemer. De kunne nu med relativt roligt sind tage fat på deres hemmelige arbejde i selve hjertet af det nazistiske Tyskland.¹⁵

Til og fra Nazityskland

Det var dog ikke sådan, at Zarubin-parret helt tabte det danske støttepunkt af syne, da først Frankrig og senere Tyskland kaldte. Omkring tiden for overflytningen til Berlin synes Vasilij at have haft kontakt til mindst to fremtrædende efterretningsofficerer fra OGPU/NKVD, der begge havde berøring med Danmark. Den ene var Ignatij Reif, der i egenskab af nyudnævnt "assisterende illegal resident" brugte den danske hovedstad som "operativ base" i forbindelse med opbygningen af et agentnet i Storbritannien og på den konto fik anledning til at rejse en del mellem London og København. Den anden var Alexander Orlov, der oprindeligt var udset til at følge i Zarubins fodspor som fast illegal resident i Danmark, hvorfra han skulle have styret efterretningsarbejdet blandt briterne. Men han nåede åbenbart kun at tilbringe "toogtyve nætter på københavnske hoteller"¹⁶, inden han i 1934 blev omdirigeret til den tilsvarende post på det nyligt etablerede residentur i London. Få år senere satte Orlov sine dybe og dystre spor som ledende NKVD-repræsentant i Madrid og Valencia under Den Spanske Borgerkrig, hvor han blandt andet var ansvarlig for indre sikkerhed. I 1938 hoppede han af til USA, hvor han efter Stalins død i 1953 udgav den internationale, men ikke specielt troværdige bestseller *The Secret History of Stalin's Crimes*.¹⁷

Der var imidlertid også andre interessante aktører på scenen i Danmark end Reif og Orlov. For eksempel den britiskfødte sovjetagent Kitty Harris med kodenavnet "Gipsy", på russisk "Tsyganka", som i 1934-35 – altså efter Zarubin-parrets ankomst til Tyskland – fungerede som hemmelig kurer mellem OGPU/NKVD's bastioner i henholdsvis København og Berlin. At dømme efter de foreliggende vidnesbyrd fik den "legale" resident for OGPU/NKVD i København, Lukin, engang i 1934 besked om, at Kitty Harris snarest ville tage turen fra Tyskland til Danmark. Her skulle hun sørge for den hemmelige post – og i den sammenhæng skaffe *safe houses*, udbygge kureretværket og udvikle diverse metoder til konspirativ kommunikation. Operationen var tilsyneladende et led i OGPU/NKVD's almindelige bestræbelser på at udvide aktiviteterne i de lande, som formodedes at forblive neutrale i tilfælde af en ny europæisk storkrig. Vel ankommet til København gik Harris til et på forhånd aftalt møde med Lukin på Thorvaldsens Museum. I værelse 23 på 1. sal fik de rig lejlighed til at tale uforstyrret sammen, al den stund de her havde kunstværkerne helt for sig selv. Kitty Harris, der i københavnsk regi førte sig frem som "Frau Trachtenberg", blev af Lukin blandt andet belært om, at man om sommeren ret ubemærket kunne gennemføre jævnlige kurerrejser mellem Danmark og Nazityskland på grund af den store turiststrøm, der krydsede grænsen på den tid af året, mens det i vintersæsonen let vakte mistanke, hvis den samme mand eller kvinde gang efter gang tog på en smuttur til nabolandet.¹⁸

Som det inden længe skulle vise sig, *var* det vitterligt nødvendigt at træde varsomt. Mens Kitty opholdt sig i København, arresterede politiet således et antal personer, som ifølge pressens intensive dækning af sagen repræsenterede et større sovjetisk spionnetværk på dansk jord. De vidnesbyrd, der specielt afspejler Kittys meritter, er noget uklare på dette punkt. Men på basis af andre kilder er der al mulig grund til at antage, at de uldne vendinger i Harris-materialet refererer til den spionaffære, der blev oprullet af Københavns politi i foråret 1935 med det resultat, at tæppet i realiteten blev trukket fuldstændigt væk under det residentur, som Sovjetunionens militære efterretningstjeneste indtil da havde opretholdt i Danmark med Aleksandr Ulanovskij som chef. Også dette residentur stod, som vi har set, i tæt forbindelse med kollegerne i Tyskland. De for Moskva højst alvorlige afsløringer fik berlinerresident Vasilij Zarubin – som jo repræsenterede søsterinstitutionen og rivalen NKVD – til at svinge sig op på den høje moralske hest og udtrykke sin bekymring over den stribe fadæser, som efterretningsfolkene fra Den Røde Hær tydeligvis havde begået i København. I NKVD konkluderede man, at Kitty Harris nu var nødt til at skrue endnu mere ned for rejserne mellem Berlin og København uden for turistsæsonen, hvilket selvsagt var lidt uheldigt for en person, der var udset til at være kurer. I stedet blev “Gipsy” sendt på flere missioner til Stockholm, hvor hun skulle møde og udveksle post med “Anton”, dvs. den tyske kommunist og fagforeningsleder Ernst Wollweber, som i årene forinden havde opereret konspirativt i København, nu havde sin hovedbase i Leningrad og kort efter blev den drivende kraft bag opbygningen af et nyt hemmeligt sabotagenetværk for NKVD i Nordeuropa, blandt andet med dansk, svensk og norsk deltagelse.¹⁹

Nogenlunde samtidig med disse begivenheder var en amerikansk statsborger for alvor ved at få gang i sit nye arbejde i Berlin, hvor han året forinden havde slået sig ned sammen med hustruen Sarah og deres lille søn. Hans navn var Edward Joseph Herbert og han var repræsentant for Hollywood-filmelskabet *Paramount Pictures*. Eller rettere sagt: det var det billede, han gerne ville tegne af sig selv over for omverdenen. Men alt var ikke, som det så ud til at være. I virkeligheden var der her tale om ingen anden end Vasilij Mikhajlovitj Zarubin, som nu altså nok engang havde fået ny identitet. Sarah Herbert og Liza Zarubina var med andre ord også én og samme person. Forud for den lille Zarubin-families ankomst til Tyskland var der gået en grundig planlægning i det sovjetiske hemmelige politis agentur i USA med henblik på at sikre familien et troværdigt dække i deres nye *deep cover* tilværelse. Først gjaldt det om at skaffe Vasilij og Liza to amerikanske pas. Dernæst kom opgaven med at finde en fornuftig beskæftigelse til Vasilij. Her indvilgede den russiskfødte producer ved *Paramount Pictures* Boris Morros (Moroz) i at give ham en slags

Kitty Harris, kurer mellem Berlin og København for Sovjetunionens hemmelige politi. Med kontaktsted på bl.a. Thorvaldsens Museum. (Kolpakidi & Prokhorov 2001)

permanent alibi som talentspejder på udkig efter stedlige skuespillere til selskabets kommende produktioner. Med dette på plads kom opholdstilladelsen i Tyskland også sikkert i hus. Zarubin alias Herbert kunne nu tage fat på at finde et mindre kontorlejemål, hyre en sekretær og studere det tyske filmmarked nærmere.²⁰

Men det var ikke kontakter til diverse filmstjerner in spe, der fyldte mest på Zarubins berlinske dagsorden. I det skjulte arbejdede både han og Liza benhårdt på at pleje forbindelserne til det illegale residenturs lokale agenter og på den måde opnå adgang til dybt fortrolige oplysninger om Hitlers udenrigs- og indenrigspolitik og de følger, den kunne få for Sovjetunionen.

En af de største fisk i Zarubins netværk gik under dæknavnet "Breitenbach". Hans virkelige navn var Willy Lehmann, og han havde siden 1929 fungeret som en yderst værdifuld kilde for det sovjetiske hemmelige politi – efter selv at have tilbudt sin tjeneste. Lehmann havde gennem årene arbejdet sig op gennem rækkerne i det tyske politis forvaltningssystem og bestred nu en ledende stilling i Gestapo. Alene hans høje rang gjorde ham således til en nyttig kilde. Netop i Lehmanns afdeling var der imidlertid i 1933 blevet oprettet en særlig enhed, der skulle stå for bekæmpelsen af sovjetisk spionage, hvorved den selvsagt blev et ekstra godt sted for Moskva at have placeret en muldvarp. Hertil kom, at Lehmann også kunne levere oplysninger om Tysklands krigsforberedelser. I takt med, at det blev stadig farligere for udenlandske efterretningsofficerer og deres agenter at operere på tysk jord, besluttede Moskva-Centret i foråret 1934 at overdrage ansvaret for kontakten med Lehmann fra det legale til det illegale residentur. Man fik derfor brug for en erfaren og dedikeret medarbejder, der kunne håndtere kommunikationen i det nye regi. Og her er det så, at Zarubin kom ind i billedet.²¹

Blandt Sovjetunionens centrale agenter befandt sig også en ansat i det tyske udenrigsministerium, der bar dæknavnet "Winterfeld". I dette tilfælde var det dog Liza, der i sin egenskab af "operativ medarbejder" ved det illegale residentur varetog den primære kontakt. En af hendes vigtigste funktioner var at vejlede Winterfeld i, hvilke aktstykker fra ministeriet, der havde størst interesse for den sovjetiske efterretningstjeneste, men hun instruerede også i forskellige mere tekniske forhold, herunder skjult affotografering af dokumenter.²²

Det skortede med andre ord ikke på opgaver for hverken Vasilij eller Liza, mens de opholdt sig i Berlin. I 1937 blev de imidlertid nødt til at rejse til USA, blandt andet for at forny deres pas. Under indtryk af den voksende krigsfare søgte de samtidig at rekruttere en række amerikanske statsborgere til kurervirksomhed i Europa. Det var oprindeligt meningen, at parret selv skulle være vendt tilbage til residenturet i Tyskland, men nye udfordringer viste sig snart at komme i vejen for denne plan.²³

Liza Zarubina under sit ophold som "illegal medarbejder" ved efterretningsresidenturet i nazitidens Berlin. Her med sønnen Pjotr og tysk julemand. (Avtorskij blog Andrej Bedjajev, zavtra.ru, 2.1.2018)

Skilles og mødes

Liza og Vasilij havde levet og arbejdet side om side gennem en årrække. Men i den følgende tid skiltes deres veje med jævne mellemrum. Til en start blev de på hver sin måde involveret i en anden yderst sensitiv sag: håndteringen af de officerer fra NKVD og den militære efterretningstjeneste, der af frygt for at blive ofre for Stalins terror valgte at hoppe af til Vesten. Liza fik således nu besked på at sætte sig i forbindelse med den østrigsk-amerikanske kommunist Hede Massing, der gennem årene havde udført en række konspirative opgaver for Moskva i blandt andet Tyskland og USA, men nu ønskede at stoppe som følge af, at hendes tidligere føringsofficer fra den sovjetiske militære efterretningstjeneste, Ignace Reiss, på dramatisk vis havde brudt med Stalin-regimet.

Lizas opgave bestod i at afhøre Hede Massing og hendes mand Paul om deres kontakter til Reiss og desuden overbevise dem begge om, at de burde fortsætte agentarbejdet for Sovjetunionen. Efter et langvarigt og intenst pres fik hun i oktober 1937 overtalt parret til at forlade USA og rejse med hende til Moskva til yderligere samtaler. På det tidspunkt var Reiss blevet likvideret af NKVD's agenter.²⁴

Vasilij blev i begyndelsen af november dirigeret til Frankrig, hvor han skulle være med til at planlægge kidnapningen og likvideringen af en anden afhopper, efterretningsofficeren og diplomaten Aleksandr Barmin. Desværre for Vasilij gik denne mission i vasken.²⁵ Rent umiddelbart så det dog ikke ud til, at han af den grund blev ramt af Stalins vrede; tværtimod indstillede ingen ringere end den øverste chef for NKVD, den berygtede Nikolaj Jezhov ham kort efter til "Det Røde Banners Orden", en af sovjetstatens højeste udmærkelser.²⁶ Samtidig fik han mulighed for at slutte sig til Liza i Moskva og give en hånd med ved afhøringen af Hede og Paul Massing. Det var en proces, der skulle vise sig at trække ud. Først i juni 1938 fik Massing-parret tilladelse til at rejse tilbage til USA, efter al sandsynlighed efter at have indvilliget i at fortsætte som sovjetagenter.²⁷

I denne periode var Stalins store udrensninger på deres højeste. Særligt udsatte var de sovjetborgere, der havde arbejdet i eller haft kontakt med udlandet, ligesom NKVD-folk mere generelt befandt sig i højrisikozonen. Helt på linje med afhopperne tilhørte Vasilij og Liza altså i dobbelt forstand en af de hårdest ramte målgrupper, og der er da også flere tegn på, at ægtefællerne bevægede sig på tynd is. Da Lavrentij Berija i efteråret 1938 tiltrådte som ny chef for det hemmelige politi, blev de begge kaldt ind til noget, der nærmest mindede om et tredjegradsforhør. Vasilij fik i næste omgang anvist en mere ydmyg post i efterretningstjenestens hovedkvarter i Moskva og blev i rollen som operatør i marken overført til reserven – angiveligt på grund af sin dårlige håndtering af opgaven i Frankrig. Liza blev direkte fyret fra NKVD. På den ene eller anden måde klarede parret sig dog igennem terrorperioden. Modsat så mange andre fremtrædende efterretningsofficerer, der enten blev skudt eller sendt i tvangsarbejdslejre.²⁸

Efter udbruddet af Anden Verdenskrig fik NKVD igen brug for en mand med Zarubins særlige egenskaber. Ikke mindst – kan det synes – hans evne som erfaren spion til at afstemme sin adfærd efter, hvad de aktuelle opgaver nu engang krævede, selv når det gjaldt yderst barske og ekstraordinært hemmelige anliggender. Under den sovjetiske invasion af det østlige Polen i september 1939 i kølvandet på Hitlers angreb på Polen fra vest blev et stort antal polske officerer og embedsmænd taget til fange af Den Røde Hær. Mange af disse blev efterfølgende interneret i Sovjetunionen. Zarubin blev i den sam-

menhæng sat til at lede NKVD-arbejdet i en af de største interneringslejre – den i Kozelsk – hvilket i praksis fik ham til at fremstå som lejrens øverste myndighed. NKVD-folkene skulle blandt andet afhøre fangerne for at vurdere, om de havde kommunistiske sympatier eller måtte betragtes som Sovjetunionens reelle eller potentielle fjender. Ifølge nogle kilder var Zarubins funktion i lejren ikke helt klar for polakkerne, men de fleste opfattede ham som en kultiveret og imødekommende mand, der indgød både respekt og tillid. Netop dette fik fangerne til at tale mere frit. Med – som det snart skulle vise sig – fatale konsekvenser.²⁹ I april og maj 1940 iværksatte NKVD på Stalins og Berijas ordre en serie massehenrettelser i lejrene, senere beskrevet som Katyn-massakren. Zarubin deltog dog næppe direkte som bødde. Men i kraft af sine forudgående fangevurderinger kom han alligevel til at spille en dyster rolle.³⁰

I januar 1941 blev han imidlertid atter overført til mere traditionelle efterretningsopgaver. Turen gik i første omgang til Shanghai, hvor han skulle stå for kontakten til den forhenværende SA-leder i Tyskland, Walther Stennes, der på det tidspunkt arbejdede som rådgiver for Chiang Kai-sheks Koumintang-parti. Som følge af et internt magtopgør havde Stennes mistet sin position i SA og var nu en indædt modstander af Hitler. Men han havde stadig gode kontakter til nogle af Tysklands officielle repræsentanter i Kina og var derfor i stand til at forsyne russerne med en mængde værdifulde oplysninger om naziregimet, i nogle tilfælde endog af særdeles tungtvejende art. Takket være Stennes kunne Zarubin således meddele Moskva, at Hitler planlagde et angreb på Sovjetunionen i foråret eller sommeren 1941.³¹

Liza blev ligeledes taget til nåde af efterretningstjenesten og kom nu på opgave i blandt andet London og Berlin, hvor krigen ikke just havde mindsket behovet for folk med hendes erfaring i at rekruttere og kommunikere med agenter i marken. I midten af juni 1941 kunne også hun rapportere om et nært forestående tysk angreb på Sovjetunionen. Det var nemlig lykkedes hende at få et møde i stand med “Winterfeld” fra det tyske udenrigsministerium. Han afviste ganske vist yderligere kontakt, men bønfuldt hende samtidig om at skynde sig hjem til Moskva, inden invasionen blev en realitet.³² Rent umiddelbart kan det se ud, som om Stalin overhørte samtlige de advarsler, der indløb fra både Zarubin-parret og talrige andre efterretningskilder. Han var dog næppe blind for faren for Tyskland, men mente sandsynligvis næsten til det sidste, at der stadig var en mulighed for at udskyde krigsudbruddet. Det var der imidlertid ikke. Den 22. juni 1941 indledte Tyskland Operation Barbarossa, angrebet på Sovjetunionen.³³

Vasilij Zarubin – sovjetisk topspion i Danmark, Frankrig, Tyskland, Kina og USA. (Baker 2015)

USA

Mens tyske tropper hastigt nærmede sig Moskva, blev Zarubin i oktober 1941 kaldt til møde i Kreml – på Stalins eget kontor. Han var på det tidspunkt blevet udset til posten som NKVD's legale resident i De Forenede Stater, hvis

betydning for Sovjetunionen var vokset enormt som følge af krigens komme. Det kan kun understrege Zarubins status, at det var den sovjetiske diktator personligt, der forud for afrejsen instruerede ham i hans fremtidige hverv. Blandt de vigtigste var at skaffe oplysninger om briternes og amerikanernes løbende planer for krigen, især når det gjaldt udsigten til at få etableret "en anden front" i Vesteuropa og faren for, at London-regeringen på et tidspunkt skulle vælge at indgå en separatfred med Hitler. Hertil kom nødvendigheden af at få indsigt i vestmagternes nyeste militærteknologi, ikke mindst de igangværende bestræbelser på at udvikle en atombombe.³⁴

Også denne gang blev Vasilij både udstyret med et uskyldigt klingende camouflajepåklædning og en ny identitet. I januar 1942 overtog han rent formelt embedet som 3. sekretær ved det sovjetiske gesandtskab i Washington under navnet Vasilij Zubilin (kodenavn "Maksim"). Han ankom altså til USA kun ganske kort tid efter det japanske angreb på Pearl Harbor og Hitlers efterfølgende krigserklæring til USA i december 1941. Han var nu atter ledsaget af Liza – kodenavn "Vardo".³⁵

Tunge byrder hvilede fra da af på Zarubins/Zubilins/Maksims skuldre, al den stund han blev leder af hele fire legale NKVD-residenturer. Det største var placeret i New York; dertil kom underresidenturerne i Washington, San Francisco og Los Angeles. Han fik samtidig det overordnede ansvar for de tilsvarende residenturer i Canada og Mexico. Og desuden – som et slags gensyn med sit tidligere speciale i Danmark, Frankrig og Nazityskland – for det særlige *illegale* residentur i USA. I tilgift måtte han påtage sig et større genopbygningsarbejde, idet de gamle NKVD-residenturer nærmest var gået i opløsning, dels på grund af Stalins brutale udrensninger, dels – men paradoksalt nok langtfra i samme grad – som en konsekvens af de kontraspionageaktioner, det amerikanske forbundspoliti, FBI, havde stået for. Hvertil endelig kom, at NKVD nu overtog en række opgaver i USA fra den sovjetiske militære efterretningstjeneste.³⁶

Interessant er det, at Zarubin under sit Amerika-ophold modtog noget blandede skudsmål fra sine medarbejdere, måske igen en følge af hans lidt kamæleonagtige personlighed. Nogle beskrev ham som modig og snarrådig og som en leder, der ikke nøjedes med at overvåge slagets gang, men også involverede sig personligt i at hverve agenter og varetage kontakten til disse. Hos andre var han til gengæld særdeles upopulær. Ja, der var tilmed kolleger, der direkte appellerede til Moskva om at få ham fjernet fra resident-posten. Som grund henviste man blandt andet til hans grove opførsel, gadedrenge-sprog, manglende overholdelse af de "konspirative" regler og udprægede tilbøjelighed til at stole for meget på sin næsten lige så upopulære hustru.³⁷

Uanset hvad er der dog næppe tvivl om, at Zarubins indsats indvarslede

~~TOP SECRET~~

Copy No 10
Copy No 14. CIA 5/18
54-00

Mr. HOOVER,

Exceptional circumstances impel us to inform you of the activities of the so-called director of the Soviet Intelligence in this country. This "Soviet" intelligence officer genuinely occupies a very high post in the GPU (now NKVD), enjoys to a vast extent the confidence of the Soviet Government, but in fact, as we know very accurately, works for Japan himself, while his wife (works) for Germany. Thus, under cover of the name of the USSR, he is a dangerous enemy of the USSR and the U.S.A. The vast organization of permanent staff [KADROVYE] workers of the NKVD under his command in the U.S.A. does not suspect that, thanks to the treachery of their director, they are also inflicting frightful harm on their own country. In this same false position is also their whole network of agents, among whom are many U.S. citizens, and finally BROWDER himself, who has immediate contact with them. BROWDER passes on to him very important information about the U.S.A., thinking that all this goes to MOSCOW, but, as you see, it all goes to the Japanese and Germans. The "Director of the Soviet Intelligence" here is ZUBILIN, Vasilij, 2nd secretary in the embassy of the USSR, his real name is ZARUBIN, V., deputy head of the Foreign Intelligence Directorate [UPRAVLENIE] of the NKVD. He personally deals with getting agents into and out of the U.S.A. illegally, organizes secret radio-stations and manufactures forged documents. His closest assistants are:

1. His wife, directs political intelligence here, has a vast network of agents in almost all ministries including the State Department. She sends false information to the NKVD and everything of value passes on to the Germans through a certain Boris MOROZ (HOLLYWOOD). Put her under observation and you will very quickly uncover the whole of her network.
2. KLARIN, Pavel, vice-consul in NEW YORK. Has a vast network of agents among Russian emigrés, meets them almost openly, brings agents into the U.S.A. illegally. Many of his agents work in very high posts in American organizations, they are all Russian.
3. KHEJFETS - vice-consul in SAN FRANCISCO, deals with political and military intelligence on the West Coast of the U.S.A. has a large network of agents in the ports and war factories, collects very valuable strategic material, which is sent by ZUBILIN to Japan. Has a radio station in the consulate. He himself is a great coward, on arrest will quickly give away all the agents to save himself and remain in this country.
4. KVASNIKOV, works as an engineer in AMTORG, is ZUBILIN's assistant for technical intelligence, through SEMENOV - who also works in AMTORG, is robbing the whole of the war industry of America. SEMENOV has his agents in all the industrial towns of the U.S.A., in all aviation and chemical war factories and in big institutes. He works very brazenly and roughly, it would be very easy to follow him up and catch him red handed. He would just be glad to be arrested as he has long been seeking a reason to remain in the U.S.A., hates the NKVD but is a frightful coward and loves money. He will give all his agents away with pleasure if he is promised an American passport. He is convinced that he is working for the USSR, but all his materials are going via Z. to Japan, if you tell him about this, he will help you find the rest himself.

DECLASSIFIED BY SP2 CLG/UM
ON 7-10-96

[Continued overleaf]

~~TOP SECRET~~

en ny blomstringstid for sovjetspionagen i USA.³⁸ I overensstemmelse med Stalins anvisninger lagde både hovedresidenturet og dets aflæggere sig kraftigt i selen for at fremskaffe troværdig information om den amerikanske udenrigs- og forsvarspolitik. Med det mål for øje søgte NKVD blandt andet at få placeret sine agenter i State Department, andre centrale regeringsinstitutioner, den amerikanske efterretningstjeneste *Office of Strategic Services*, OSS, og selve Det Hvide Hus. På et tidspunkt var det åbenbart ligefrem under overvejelse at lade Liza forsøge at opnå fortrolig kontakt til den amerikanske præsidentfrue Eleanor Roosevelt.³⁹ Herudover blev der brugt mange kræfter på at infiltrere USA's atomvåbenprogram, det såkaldte Manhattan Projekt.⁴⁰ Til Moskvas fortrydelse gik dette infiltreringsarbejde – med kodenavnet “Enormous” – dog relativt trægt i starten. Trods flere forsøg, som Liza igen synes at have haft en andel i, lykkedes det eksempelvis ikke at hverve lederen af forskergruppen, J. Robert Oppenheimer.⁴¹ Men alt det var begyndervanskeligheder. Med tiden bar den sovjetiske atomspionage i høj grad frugt.⁴²

De kritikere, der ville vide, at Zarubin ofte så stort på de gældende konspirationsregler, synes imidlertid ikke at have haft helt og aldeles uret. Måske var han simpelthen grebet af almindeligt overmod som følge af sine mange succesrige år i tjenesten. I hvert fald traf han vitterligt ikke altid de fornødne sikkerhedsforanstaltninger. I foråret 1943 blev et møde, han havde med en af frontfigurerne i det amerikanske kommunistpartis hemmelige apparat, Steve Nelson, således aflyttet af FBI.⁴³ Som følge af den betændte atmosfære, der herskede på residenturet, kom han også på andre måder i svare vanskeligheder. Nogle måneder senere modtog FBI's direktør J. Edgar Hoover således et anonymt brev, der udpegede Zubilin/Zarubin og ti andre sovjetrepræsentanter i USA som spioner, ja i Vasilij og Lizas tilfælde endog som dobbeltagenter. Der er flere tegn på, at brevet var skrevet af en ansat ved residenturet ved navn Mironov. Han var en af dem, der tidligere havde søgt at få deres egen chef sat fra bestillingen. Af indlysende årsager blev det stadig mere svært for Zarubin at fortsætte arbejdet, nu hvor hans cover var blevet afsløret. Ydermere sendte Mironov tilsyneladende også et brev til Stalin, hvor det hemmelige politiske USA-resident blev anklaget for at arbejde for FBI. Resultatet var, at både Mironov og Zarubin-parret blev kaldt hjem til Sovjetunionen, for Zarubinerens vedkommende dog først i august 1944.⁴⁴

Slutspil

Her fulgte så en ny grundig efterforskning af hele Zarubins tid som resident i De Forenede Stater. Men som noget ret unikt endte det endnu engang godt for både Vasilij og Liza; begge blev i februar 1945 officielt rensset for alle an-

Side 22:

Et udsnit af det stikkerbrev, som en anonym medarbejder ved det sovjetiske efterretningsresidentur i USA i august 1943 sendte til chefen for det amerikanske forbundspoliti, FBI, med stærkt kompromitterende oplysninger om bl.a. Zarubin-parret. Her i FBI's engelsksprogede oversættelse. Den i brevet omtalte Browder er generalsekretæren for det amerikanske kommunistparti, Earl Browder. (Benson & Warner u.d.)

*Vasilij og Liza.
Et livslangt parløb
som sovjetiske ef-
terretningsofficerer.
(Baker 2015)*

klager. Og ikke nok med det. Vasilij var allerede inden da blevet udnævnt til vicechef i det hemmelige politis efterretningstjeneste og fik ved en reorganisering af tjenesten året efter et særligt ansvar for sit gamle kompetenceområde, de "illegale" operationer. Han blev endvidere forfremmet til generalmajor og modtog også en række hædersbevisninger, heriblandt Leninordenen, den højeste civile udmærkelse overhovedet. Heller ikke Liza, der nu fungerede som sektionsleder i Centret med rang af oberstløjtnant, blev glemt i den sammenhæng. Hun fik blandt andet "Den Røde Stjernes Orden" for sin særlige indsats inden for feltet atomspionage.⁴⁵

Men under Stalin kunne man aldrig vide sig sikker. Allerede i september 1946 blev Liza fjernet fra aktiv tjeneste, mest tænkeligt som et resultat af den antijødiske kampagne, som diktatoren nu havde indledt. Blot halvandet år senere måtte Vasilij sige farvel til sin vicechefstilling og lade sig overføre til reserven, angiveligt på grund af sit skrantende helbred, men måske også af andre årsager. Selv om Stalin nu iværksatte en ny udrensningsbølge, gik det dog heller ikke denne gang helt galt for Zarubin-parret. I de følgende år kunne de begge glæde sig over, at der stadig var bud efter den viden, som de

i egenskab af erfarne efterretningsofficerer var i stand til at stille til rådighed for deres hidtidige arbejdsplads og videregive til nye generationer.⁴⁶

Skønt Liza overlevede sin mand med 15 år, nåede ægteparret også at få et længerevarende otium sammen. Som *forhenværende* må de have haft rigelig tid og tilskyndelse til at reflektere over deres exceptionelle liv i hemmelig tjeneste, over alle de farlige situationer, de havde gennemlevet, over alle de dybt konspirative opgaver, de havde udført for Stalin og hans regime. Ofte i fællesskab, men i mange tilfælde også hver for sig.

Hvad enten tankerne i deres livs aften så især er gået til Washington, New York, Shanghai, London, Berlin, Antibes, Paris eller Stockholm.

Eller måske – i en helt særlig nostalgisk stemning – til København eller ligefrem Espergærde. For det var jo i Danmark, at grunden til deres mangeårige karriere som “illegale” efterretningsofficerer blev lagt. Og det var efter al sandsynlighed også her, de fandt sammen som par. Privat såvel som professionelt. I ægteskabelig tosomhed såvel som i kampen for den kommunistiske sag.⁴⁷

Noter

1. Vladimir Antonov & Vladimir Karpov: *Tajnyje informatory Kremlja. Vollenberg. Artuzov i drugije*, Moskva 2001, s. 66-86 (kapitlet “Neizvestnaja zjizn generala Zarubina” / “General Zarubins ukendte liv”), spec. s. 69-71. Jvf. *Otjerki istorii rossijskoj vnesnej razvedki*, 4, Moskva 1999, s. 204-5.
2. Antonov & Karpov 2001, s. 66-68; *Otjerki istorii rossijskoj vnesnej razvedki*, 3, Moskva 1997, s. 71-78; *Otjerki*, 4, 1999, s. 203-15. Den mest udførlige fremstilling af Zarubin-parrets liv og karriere finder man i Robert K. Baker: *Rezident. The Espionage Odyssey of Soviet General Vasily Zarubin*, Bloomington 2015. I Jonatham Haslams nye oversigtsværk *Near and Distant Neighbours. A New History of Soviet Intelligence*, Oxford 2015, omtales ægteparret Zarubin adskillige gange. Visse af oplysningerne her er dog svære at forene med de vidnesbyrd, man finder i andre kilder, som Haslam ikke har kendt eller udnyttet. Om diskrepanserne mellem de forskellige varianter af historien og de kilde- og forskningsproblemer, der i det hele taget knytter sig til emnet, se nedenfor, især noterne 10 og 14. Om de værker, der specielt dækker Zarubin-parrets aktiviteter i USA under Anden Verdenskrig, se spec. noterne 36 og 40-44.
3. Hvad angår den hovedsageligt danskorienterede litteratur om dette emne, se f.eks. Morten Møller & Niels Erik Rosenfeldt: Koder, kapital, kurerer. Nye vinkler på Kominterns hemmelige apparat. *Fund og Forskning*, 51, 2014, s. 285-342; Jesper Jørgensen & Thomas Wegener Friis: Komintern og de danske kommunister. Et dansk-russisk projekt om personsager i Kominterns arkiv. *Arbejderhistorie*, 2, 2014, s. 1-27; Niels Erik Rosenfeldt, Jesper Jørgensen & Morten Møller: Det hemmelige forbindelsespunkt. Komintern i 1930ernes København. *Arbejderhistorie*, 1, 2016, s. 13-62; Niels Erik Rosenfeldt & Julie Birkedal Riisbro: En spionsag i 1930ernes København. *Fund og Forskning*, 55, 2016, s. 301-78; Niels Erik Rosenfeldt & Julie Birkedal Riisbro: Mellem Elbagade og Kreml. En spionhistorie fra 1930'ernes København. *Magasin*, 4, 2016, s. 35-46; Julie Birkedal Riisbro: Georg Laursen. Fra malersvend til sovjetagent. Første del. *Arbejderhi-*

storie, 1, 2015, s. 6-33; Julie Birkedal Riisbro: Georg Laursen. Fra malersvend til sovjet-agent. Anden del, *Arbejderhistorie*, 1, 2016, s. 64-102; Morten Møller: Ellen og Adam – kærlighed og terror i 30'ernes Moskva. *Arbejderhistorie*, 1, 2015, s. 83-98; Niels Erik Rosenfeldt: Kominterns hemmelige udlandsnetværk. *Arbejderhistorie*, 1, 2015, s. 99-124. Se også følgende bøger: Niels Erik Rosenfeldt: *Verdensrevolutionens generalstab. Komintern og det hemmelige apparat*, København 2011; Morten Møller: *Hvem er Nielsen? En fortælling om kommunisten og modstandsmanden Børge Houmann*, København 2012; Jesper Jørgensen et al. (red.): *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, København 2012; Jesper Jørgensen (Jørgensen) et al. (red.): *Datskije kadry Moskvj v stalinskoje vremja. Izbrannje dokumenty iz litjnjk del datjan v arkhive Kominterna*, Odense 2013; Morten Møller: *Ellen og Adam. En fortælling om kærlighed og terror i Stalins Moskva*, København 2014.

4. Se f.eks. Rosenfeldt & Riisbro: En spionsag, 2016, s. 317-78, spec. s. 337-38; Christopher Andrew & Vasili Mitrokhin: *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, London 1999, s. 50; Baker 2015, s. 48-50 samt passim.

5. Se f.eks. Andrew & Mitrokhin 1999, s. 10, 37, 48-50; Baker 2015, s. 48-50.

6. Baker 2015, s. 48-50, 104; *Otjerki*, 4, 1999, s. 204-5 (det anførte citat optræder i begge værker). Se desuden Andrew & Mitrokhin 1999, s. 48-50, samt *Otjerki*, 3, 1999, s. 11 (hvor det understreges, at Moskva-Centret i 1930'erne ikke længere anså et "legalt dække" for at være tilstrækkeligt og derfor som hovedmål havde at få udbygget nettet af "illegale residenturer og grupper"). Vedr. illegale residenter under den sovjetiske militære efterretningstjeneste, se også Matthias Uhl: "Und deshalb besteht die Aufgabe darin, die Aufklärung wieder auf die Füße zu stellen" – Zu den grossen Säuberungen in der sowjetischen Militäraufklärung 1937/1938. *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, 2004, s. 80-97, spec. s. 84.

7. Baker 2015, s. 104-7; *Otjerki*, 4, 1999, s. 13 (med oplysning om etableringen af et illegalt OGPU-residentur i Storbritannien i 1933). Nogle få personer synes dog på individuel basis at have opereret "illegalt" i Storbritannien inden 1933, se f.eks. Boris Volodarsky: *Stalin's Agent. The Life and Death of Alexander Orlov*, Oxford 2015, s. 65.

8. Baker 2015, s. 103, 107. Se også Rosenfeldt & Riisbro: En spionsag, 2016, s. 339; Igor Damashkin with Geoffrey Elliott: *Kitty Harris. The Spy with Seventeen Names*, London 2001, s. 127.

9. Antonov & Karpov, s. 71. Udtrykket "akklimatisering" hentyder til Zarubins indledende forsøg på at få etableret sig i Frankrig under falsk identitet og på det grundlag komme i gang med agentrekrutteringen. Se også Baker 2015, s. 122 og *Otjerki*, 3, 1999, s. 71-72.

10. Antonov & Karpov 2001, s. 71; Baker 2015, s. 111-68, 179-81; Haslam 2015, s. 43-44; Andrew & Mitrokhin 1999, s. 55; *Otjerki*, 3, 1997, s. 71-88. Der er en vis usikkerhed om Zarubins dæknavn. Antonov & Karpov omtaler ham som Koček under opholdet i såvel Danmark som Frankrig, mens Baker med henvisning til andre kilder gør gældende, at han i Danmark optrådte som finsk-amerikaneren Kartunen og først blev til Koček i Frankrig. Ifølge Antonov & Karpov brugte han imidlertid ikke navnet Kartunen, før han i 1934 blev stationeret i Tyskland, mens andre kilder, herunder Baker, oplyser, at han i Berlin kaldte sig Herbert. Den mest sandsynlige forklaring på disse diskrepanser er: 1) at flere af de pågældende forfattere har generaliseret ud fra et fragmentarisk og kronologisk upræcist kildemateriale, og/eller 2) at Zarubin – som så mange andre efterretningsofficerer – brugte flere forskellige dæknavn i samme land og på samme mission, idet valget mellem dem afhang af den konkrete operative kontekst, han optrådte i. Det er f.eks. på ingen måde usandsynligt, at han rejste ind i et land under ét navn, f.eks. på et turistvisum, og så antog et andet navn under selve opholdet. Meget tyder under alle omstændigheder på, at navnet Koček har været i spil fra et tidligt tidspunkt. Ifølge nogle kilder brugte han i den sammenhæng fornavnet Jaroslav. Andre vil vide, at han førte sig frem som slovak, ikke som tjekke. I lyset af de divergerende op-

lysninger, der er om Zarubins forskellige dæknavne både i Danmark og andre lande, kunne man spørge, om det ved hjælp af materialer i det danske Rigsarkiv i det mindste ville være muligt at få definitivt bekræftet, hvilket navn eller hvilke navne han brugte i Danmark ved grænsepassage og senere henvendelser til offentlig myndighed. Men det er ikke nogen enkelt sag. Med Torben Janos ord er de danske politiarkiver fra dengang en “uigennemtrængelig jungle”, blandt andet på grund af dårlig registrering og mange kassationer (Torben Jano: På sporet af kommunisterne – politiets overvågning af DKP 1932-194. *Arbejderhistorie*, 1, 1996, s. 1-20, spec. s. 2). Ifølge oplysninger fra Rigsarkivet er man nødt til at afprøve adskillige mulige veje ind i det eksisterende materiale, uden at det på forhånd kan vides, om de fører til målet. Desuden støder man her på andre udfordringer; således er kartoteket i Rigspolitichefens Tilsyn med Udlændinge 1920-68 opbygget efter et noget uklart “fonetisk” system, hvor navne altså ikke nødvendigvis staves, som man ville forvente det ud fra de eksisterende kilder. En søgning på “Koček” og “Kartunan” og forskellige varianter af disse navne i de arkivalier, hvor det i første omgang synes mest naturligt at lede, har ikke umiddelbart givet noget resultat.

11. Rosenfeldt & Riisbro: En spionsag, 2016, s. 317-78; Rosenfeldt & Riisbro: Mellem Elbagade og Kreml, 2016, s. 35-46. Undtagelsesvis lykkedes det for dansk politi at afsløre Aleksandr Ulanovskij, som sammen med den amerikanske kommunist, Komintern-medarbejder, fagforeningsmand og sovjetagent George Mink blev idømt 18 måneders fængsel i Danmark for spionage; affæren resulterede ligefrem i, at chefen for den sovjetiske militære efterretningstjeneste blev fyret af Stalin. Om Komintern og det hemmelige OMS-apparat, se Rosenfeldt 2011, passim; Møller & Rosenfeldt 2014, passim, Rosenfeldt et al. 2016, passim; Møller 2014, passim; Møller 2016, passim; Wilhelm Agrell: *Stora Sabotageligan. Kominterns och Sovjetunionens underjordiska nätverk i Sverige*, 2016, spec. s. 69 (vedr. udtrykket “illegal station”). OMS er forbogstaverne i den russiske betegnelse for Kominterns hemmelige kommunikationstjeneste, *Otdel mezhdunarodnoj svjazi*, dvs. “Afdelingen for Internationale Forbindelser”.

12. *Otjerki*, 4, 1999, s. 205; jvf. Baker 2015, s. 113-15.

13. Se f.eks. Baker 2015, s. 63-76; Andrew & Mitrokhin 1999, s. 53; V.V. Poznjakov: *Sovetskaja razvedka v Amerike*, Moskva 2005, s. 379; A. Kolpakidi & D. Prokhorov: *Vnesjnaja razvedka v Rossii*, Moskva 2001, s. 238. Både Poznjakov og Kolpakidi & Prokhorov vil således vide, at Liza først blev gift med Vasilij i 1929. I deres beskrivelse af hendes karriereforløb indtil da er der desuden intet om et eventuelt Danmarksophold.

14. Poznjakov 2005, s. 379; Baker 2015, s. 63-76; *Otjerki*, 4, 1999, s. 204-5. Sidstnævnte semiofficielle værk lever på ingen måde op til de krav, man i formel-teknisk forstand må stille til en videnskabelig fremstilling. Samtidig er det absolut sandsynligt, at redaktører og forfattere har lagt et slør over adskillige sensitive forhold, både ud fra sikkerhedsmæssige hensyn og for at stille efterretningstjenesten i et gunstigt lys. Men umiddelbart er det svært at forestille sig, at disse motiver har fået værketets ophavsmænd til at konstruere en rent fiktiv historie om Liza Zarubinas ophold i København og hendes indsats her til støtte for Vasilij, efter at denne var blevet kompagnon med en dansk trikotagegrosserer. De vidnesbyrd, der foreligger i dette arkivbaserede værk må således i det mindste betragtes som sandsynlige spor i udforskningen af Liza Zarubinas liv og karriere. I sin bog om Vasilij Zarubin sætter Robert K. Baker spørgsmålstegn ved sønnen Pjotr (Peter) Zarubins erklæring om, at Liza opholdt sig en periode i København, selv om Baker i andre sammenhænge lægger stor vægt på, hvad Pjotr Zarubin kan fortælle om Vasilij og Liza, og til trods for, at de kilder, der har givet anledning til spørgsmålstegnene, i sig selv må betragtes som tvivlsomme. At dømme efter den tidligere sovjetiske efterretningsofficer Ervin Stavinskij's værk *Zarubiny. Semejnaja rezidentura*, Moskva 2003, tilbragte Vasilij Zarubin først en vis tid alene i København og tog allerede på det tidspunkt kontakt til familien Nielsen. Men bogen oplyser også, at Liza faktisk dukkede op i Danmark, hvor hun og Vasilij forelskede sig i hinanden og dermed lagde grunden til deres livslange parløb. Dette værk efterlader på den ene side det indtryk, at forfatteren

vitterligt har haft adgang til forskellige OGPU/NKVD-materialer. På den anden side må dens samlede kildeværdi betegnes som højst begrænset, al den stund teksten domineres af lange konstruerede replikskifter og indre tanker, som Stavinskij under udfoldelse af betydelig fantasi tillægger bogens hovedpersoner. Med til at rejse tvivl om de nævnte vidnesbyrd har også været, at OGPU ifølge nogle kilder dengang brugte Liza som lokkedue over for hendes tidligere ægtemand, tjenestens daværende resident i Istanbul Jakov Blumkin, der var under mistanke for at støtte Stalins ærkerival Trotskij og i 1929 blev hjemkaldt og arresteret i Moskva. Her er der dog på det rent kronologiske plan næppe nogen problemer med puslespillet. I givet fald synes denne affære nemlig først at have fundet sted i årets anden halvdel, dvs. efter det tidspunkt, hvor både Vasilij og Liza må formodes at have forladt Danmark, og kort før deres respektive afrejse fra Sovjetunionen til Frankrig. Se f.eks. Baker 2015, s. 72-76, 109-10, og Andrew & Mitrokhin 1999, s. 53. 15. Antonov & Karpov 2001, s. 71-79; *Otjerki*, 4, 1999, s. 205-14; Baker 2015, s. 111-285; Poznjakov 2005, s. 377-79. Parallelt med Zarubins residentur eksisterede der et andet illegalt OGPU/NKVD-apparat i Berlin, ledet af F.K. Parparov. Se f.eks. *Otjerki*, 3, 1997, s. 13, og Baker 2015, s. 365-67.

16. Volodarsky 2015, s. 86.

17. Volodarsky 2015, passim, spec. kap. 7, s. 78-86 samt s. 546, 548 og 551. Orlovs virkelige navn var Lejba Feldbin. Han optrådte desuden under pseudonymet Lev Nikol'skij/Nikolsky og kodenavnet "Schwed", dvs. "svenskeren". En kort overgang synes Moskva også at have overvejet at sende Vasilij Zarubin til Storbritannien. Boris Volodarsky oplyser (s. 84-86), at Ignatij Reif fra sin operative base i København kontrollerede en såkaldt G-gruppe, der sandsynligvis omfattede hvilende agenter på den britiske våbenfabrik Woolwich Arsenal. Mere generelt fastslås det sammesteds, at Danmark og dets hovedstad "altid havde spillet en særlig rolle i den russiske spionages historie", og at København efter Hitlers magtovertagelse blev "midlertidig base for Sovjetunionens hemmelige operationer i Vesteuropa, Skandinavien og de baltiske lande". Se endvidere Haslam 2015, bl.a. s. 74. Det sovjetiske hemmelige politi skiftede i 1934 navn fra OGPU til NKVD. Om NKVD's fremfærd i Spanien, specielt betragtet i relation til de danske spaniensfrivillige, se Morten Møller: *De Glemtes Hær. Danske Frivillige i Den Spanske Borgerkrig*, København 2017, bl.a. s. 149-63.

18. Damashkin with Elliott 2011, s. 127-31.

19. Damashkin with Elliott 2001, s. 127-31; Rosenfeldt & Riisbro: En spionsag, 2016, s. 339, 359-60; Agrell 2016, passim. Se også *Otjerki*, 4, 1999, s. 254-60, spec. s. 257 (der på linje med Damashkin/Elliott refererer til Kitty Harris' rejser til Danmark og Sverige for – som det siges her – at træffe "værdifulde agenter" såsom Wollweber. I slutningen af 1920'erne havde Kitty Harris fungeret som kurer for sin daværende samlever (måske ægtefælle) Earl Browder i forbindelse med et hemmeligt arbejde for Komintern i Shanghai. Browder blev i 1930 generalsekretær for det amerikanske kommunistparti. Hans søster Margaret Browder (alias Jean Montgomery, dæknavn "Gin") arbejdede i en periode som kurer for Zarubin i Tyskland sammen med Kitty Harris. I slutningen af 1930'erne var Kitty Harris føringsofficer i London for (især) den senere så berømte britiske sovjetagent Donald Maclean, en af "the Cambridge Five". Hun blev også hans elskerinde. Se f.eks. Baker 2015, s. 94-95, 419, og Nigel West: *MASK. MI5's Penetration of the Communist Party of Great Britain*, London 2005, s. 202-3. Jvf. *Otjerki*, 4, 1999, s. 256, hvor det oplyses, at Kittys og Donalds "operative dækhistorie" som et forelsket par på et tidspunkt forvandlede sig til "romantisk virkelighed".

20. Baker 2015, s. 178-95; Allan Weinstein & Alexander Vassiliev: *The Haunted Wood. Soviet Espionage in America – the Stalin Era*. New York 1991, s. 111-115. De sovjetiske efterretningstjenester havde en særlig forkærlighed for (falske) amerikanske pas. Da USA var et indvandrerland, vakte det umiddelbart ikke mistanke, hvis indehaveren af et sådant pas havde et fremmedartet udseende eller talte engelsk med stærk accent. Se f.eks. Rosenfeldt & Riisbro: En spionsag, 2016, s. 335.

21. Baker 2015 s. 199-210, 264-66; *Otjerki*, 4, 1999, s. 209; Antonov & Karpov 2001, s. 77. For mere om Willy Lehmann, se eksempelvis også Uwe Klussman: *Stalins Mann in der Gestapo. Der Spiegel*, 29.9.2009; kan findes på Spiegelonline: <http://www.spiegel.de/einstages/spionage-im-zweiten-weltkrieg-a-948520.html>
22. Baker 2015, s. 211-14.
23. Baker 2015, s. 289-90; *Otjerki*, 4, 1999, s. 214.
24. Baker 2015, s. 296-302. Ignace Reiss, hvis rigtige navn var Nathan Poreckij, blev likvideret i september 1937 i Lausanne i Schweiz, hvor han havde håbet at kunne leve i skjul for de sovjetiske tjenester. Om Reiss' karriere, likvideringen af ham samt hans tidligere forbindelse til Hede Massing, se også Peter Huber: *Stalins Schatten in die Schweiz*, Zürich 1994, s. 343-62. Massing havde blandt andet fungeret som "levende postkasse" for Reiss. Baker mener, at Reiss var fra OGPU/NKVD, mens Huber – efter alt at dømme med rette – gør gældende, at han i tiden forud for afhopningen arbejdede for den sovjetiske militære efterretningstjeneste.
25. Det lykkedes Barmin at undslippe; han kom senere til USA og beklædte med tiden forskellige embeder i blandt andet den amerikanske statsadministration. I 1938 og 1945 publicerede han et erindringsværk om sin tid i sovjetstatens tjeneste.
26. Baker 2015, s. 306.
27. Baker 2015, s. 296-311; Robert J. Lamphere & Tom Schachtman: *The FBI-KGB War. A Special Agent's Story*, Macon 1986, s. 154-57.
28. Baker 2015, s. 322-329; Antonov & Karpov 2001, s. 79-80.
29. J. K. Zawodny: *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, University of Notre Dame 1962, s. 141-44; Benjamin B. Fischer: *The Katyn Controversy. Stalins Killing Fields*, 2007 (rettet 2008); kan findes online på: <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/winter99-00/art6.html>; Michael Parrish: *The Lesser Terror. Soviet State Security 1939-1953*, Westport 1996, s. 55-60; Baker 2015, s. 339-53.
30. Den såkaldte Katyn-massakre, hvor mere end 20.000 officerer og andre repræsentanter for den polske samfundselite blev henrettet, har fået navn efter det skovområde, hvor en af massegravene blev fundet af tyske styrker i 1943. Det var netop fangerne fra Kozelsk-lejren, der blev skudt i Katyn; de øvrige blev henrettet andre steder i regionen.
31. Baker 2015, s. 369-76; *Otjerki*, 4, 1999, s. 215; Antonov & Karpov 2001, s. 80-81. For mere om Walther Stennes, se eksempelvis også Uwe Klussman: *Von Hitlers Haud-rauf zu Stalins Spion. Der Spiegel* 17.8.2012. "SA" står for *Sturmabteilung*, det tyske nazistpartis stormtropper. Midt under sit Kina-ophold blev Vasilij Zarubin i marts 1941 kaldt til Moskva og derfra dirigeret på en mission til Jugoslavien, hvis formål efter alt at dømme var at få væltet den pro-tyske regering. Regeringen faldt vitterligt. Men det tilskyndede i næste omgang Hitler til at indlede et direkte angreb på landet. Zarubin blev derfor skyndsomst trukket tilbage igen og herefter – i juni 1941 – på ny sendt til Kina. Se f.eks. Baker 2015, s. 373-76.
32. Baker 2015, s. 376-79.
33. For en diskussion af Stalins tankegang i tiden forud for Tysklands angreb på Sovjetunionen den 22. juni 1941, se f.eks. Niels Erik Rosenfeldt: *Stalin. Diktaturets anatomi*, København 2006, s. 249-63. Liza Zarubina var stadig i Berlin den 22.6. Hun blev i første omgang interneret sammen med medarbejderne ved det sovjetiske gesandtskab og andre sovjetrepræsentanter i Tyskland, men blev 1. juli evakueret via Tyrkiet til Moskva. Se f.eks. Baker 2015, s. 379.
34. Baker 2015, s. 414-19; Andrew & Mitrokhin 1999, s. 142-43.
35. Baker 2015, s. 428, 431; Andrew & Mitrokhin 1999, s. 142.
36. Baker 2015, s. 429-34; Antonov & Karpov 2001, s. 85; John Earl Haynes, Harvey Klehr & Alexander Vassiliev: *Spies. The Rise and Fall of the KGB in America*, New Haven 2009, s. 73, 331, 334-35, 480-90, 503-5; John Earl Haynes & Harvey Klehr: *Venona. Decoding Soviet Espionage in America*, Yale 1999, s. 216; Haslam 2015, s. 133-34. Ifølge

sidstnævnte arbejdede New York-residenturet nu 16-18 timer i døgnet. Den tidligere NKVD-kurer mellem Berlin og København, Kitty Harris, var på dette tidspunkt travlt beskæftiget i residenturet i Mexico, der ligeledes indgik i Vasilij Zarubins nye ansvarsområde. Hun synes at være ankommet til Amerika på foranledning af Zarubin selv. Se f.eks. Haynes & Klehr 1999, s. 283-86, og Baker 2015, s. 419. Zarubin opererede oprindeligt fra New York, men rykkede i maj 1943 til Washington samtidig med, at han som cover fik officiel titel af 2. sekretær (og ikke som tidligere 3. sekretær) ved gesandtskabet. Se f.eks. Baker 2015, s. 506.

37. Baker 2015, s. 428-29; Andrew & Mitrokhin 1999, s. 142; Haslam 2015, s. 134.

38. Baker 2015, s. 428-30; Lamphere & Schachtman 1986, s. 25.

39. Baker 2015, s. 462.

40. Harvey Klehr, John Earl Haynes & Fridrikh Igorevich Firsov: *The Secret World of American Communism*, Yale 1995, s. 216-18. De her fremlagte vidnesbyrd understreger med stor tydelighed, at Vasilij Zubilin/Zarubin ledede den sovjetiske atomspionage i USA.

41. Baker 2015, s. 530-43; Haynes & Klehr 1999, s. 327-28; Haynes, Klehr & Vassiliev 2009, s. 33-134 (generelt om "Enormous"), 39-59 (specielt om Oppenheimer), 293-329 (generelt om infiltrationen af OSS). Den sovjetiske efterretningsofficer Pavel Sudoplatov har hævdet, at Liza Zarubina vitterligt fik kontakt med Oppenheimer, og at han derefter blev en "vigtig informationskilde" for NKVD, om end ikke en regulær agent. Men en række historikere har sæt tvivl om troværdigheden af Sudoplatovs vidnesbyrd. Se f.eks. diskussionen om den sag i Baker 2015, s. 501, 530, 536-41, samt i Haynes, Klehr & Vassiliev 2009, s. 33-34.

42. Haynes, Klehr & Vassiliev 2009, s. 36-64, 545; Klehr, Haynes & Firsov 1995, s. 216. Blandt andet takket være den sovjetiske atomspionage lykkedes det allerede i 1949 for Sovjetunionen at fremstille sin første atombombe.

43. Haynes & Klehr 1999, s. 209, 230-33, 334. Sml. Haslam 2015 (s. 134), som i sin ret kritiske karakteristik af Vasilij Zarubin lægger stor vægt på hans skødesløse holdning til sikkerhedsreglerne. Om det tætte samarbejde, der bestod mellem Zarubin – som i den sammenhæng optrådte under dæknavnet "Cooper" – og det amerikanske kommunistpartis topledelse og særlige hemmelige apparat, se også Klehr, Haynes & Firsov 1995, s. 208-15, og Haynes, Klehr & Vassiliev 2009, s. 503-5. I den periode, hvor NKVD-residenturerne i USA endnu ikke var kommet op på fulde omdrejninger efter de kaotiske forhold i slutningen af 1930'erne, var amerikanske kommunister i særlig grad NKVD behjælpelige med at holde efterretningsarbejdet i gang.

44. Baker 2015, s. 514-15; Andrew & Mitrokhin 1999, s. 161-63. I det anonyme stikkerbrev lød påstanden således, at Vasilij Zarubin i virkeligheden arbejdede for Japan, mens Liza Zarubina var agent for Nazityskland. Flere af de dokumenter, der afspejler, hvordan Zarubins NKVD-virksomhed blev afsløret i USA, gengives i fotokopi i Robert Louis Benson & Michael Warner (eds.): *Venona. Soviet Espionage in America and the American Response*, The Cryptographic Series, 75, Laguna Hills, CA, n.d. Se bl.a. s. 49-58, 105-15.

45. Baker 2015, s. 373, 379, 548-52. Blandt de mere specielle opgaver, Zarubin fik pålagt i rollen som vicechef i efterretningstjenesten efter Anden Verdenskrig, var en rejse i 1946 til Jugoslavien, hvor han skulle vejlede det nye kommunistiske regime i opbygningen af et efterretningsvæsen; i den forbindelse mødtes han også med Josip Tito. Zarubin havde i øvrigt prøvet jobbet som vicechef tidligere, men kun for en kort periode i begyndelsen af 1940'erne.

46. Baker 2015, s. 552-56; Antonov & Karpov 2001, s. 85-86.

47. Vasilij Zarubin døde i Moskva den 25. september 1972. Liza Zarubina omkom i en trafikulykke den 14. maj 1987.

Abstract

Niels Erik Rosenfeldt and Julie Birkedal Riisbro: *The secret work of a married Soviet couple – a spy story with a Danish chapter*. *Arbejderhistorie*, 1, 2018, pp. 5-31.

This article deals with the lives and careers of the two Soviet intelligence officers, Vasilij Zarubin and Liza (Yelizaveta) Zarubina. First, an attempt is made to shed as much light as possible upon their work in the late 1920's in Copenhagen where Vasilij Zarubin acted as the "illegal resident" for the foreign intelligence service of the Soviet secret police, OGPU/NKVD. A picture is then drawn both of the couple's subsequent work as prominent "illegals" in France and Nazi Germany and of various sensitive commissions they undertook on other fronts in the years prior to Hitler's attack on the Soviet Union in 1941. This part of the article is followed by an exposition of their role as leading intelligence officers in the United States during the War, not least within the field of atomic espionage, and of their final years in the service of the Soviet secret police in Moscow. The article's basic aim is to show the importance and high level of competence of the two Soviet intelligence officers whose long and remarkable careers as "illegals" actually began on Danish soil. Their early activities in Copenhagen are analyzed in the light of simultaneous developments on a broader European scale in order to illustrate and emphasize the new turn in Soviet espionage from the end of the 1920's and the particular significance of the Copenhagen "residency" in the overall pattern. This analysis can be seen as a contribution to a more comprehensive research effort by Danish scholars to elucidate the secret Soviet and Comintern undertakings in Denmark and the activities of Danish communists involved in this work operating abroad during the interwar years. More specifically, the article also mentions several other Soviet intelligence workers in Denmark, just as it refers to some of Moscow's agents and informers in Nazi Germany and the United States who at various points in time worked with the Zarubin couple.

Niels Erik Rosenfeldt, dr.phil.,
fhv. lektor i østeuropastudier, Københavns Universitet
nerosenfeldt@gmail.com

Julie Birkedal Riisbro
cand.mag. i østeuropastudier og samfundsfag
julie_birkedal@hotmail.com